

Məleykə MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: melikememmed@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7714-4668

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.133>

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA NƏZƏRDƏN QORUNMAQ ÜÇÜN İCRA EDİLƏN ÜSUL VƏ RİTUALLAR

Açar sözlər: Azərbaycan, Anadolu, ritual, xalq ədəbiyyatı, nəzər.

SUMMARY

PRACTICES AND RITUALS IN AZERBAIJAN AND ANATOLIAN FOLKLORE THAT PROTECTS FROM THE EVIL EYE

The word "evil eye" (nazar) comes from the Arabic "nẓr" (نظر) pumpkin, which means "don't look, gaze" in Turkish. This word, in the sense of "gaze, compliment", appeared for the first time in history in Aşık Paşa's Garib-name (1330). The word evil eye (nazar) is frequently encountered in folk literature, it means looking and it's also used colloquially as "kem göz" which means malicious gaze. As it is believed that the evil eye can crack objects as a burning look, some methods are also applied to protect from the evil eye. One of the most common methods is to wear a set of jewels such as blue beads, known as the evil eye beads, and to carry an amulet with a prayer on it. Another method is to draw black lines under the eyes and on the forehead with coal. And by doing so, it is thought that the evil eye and evil energy that spreads from it will be destroyed.

In our folklore, practices and rituals against the evil eye in folk literature have an important place. These practices and rituals usually take place in two ways. The first one is protection from the evil eye and rituals, practices against it. The second one is the rituals and practices performed to save someone who has been smitten with evil eye and to remove the bad energy and evil eye from them.

In the article, the rituals and practices performed among the people in various regions of Azerbaijan and Anatolia in order to save and protect someone who has been affected by the evil eye, various anthologies, books and articles were searched and the information collected from the tradition bearers were examined mutually.

Key words: Azerbaijan, Anatolia, ritual, folk literature, evil eye.

РЕЗЮМЕ

СПОСОБЫ И РИТУАЛЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И АНАТОЛИЙСКОМ ФОЛЬКЛЕРЕ, ЗАЩИЩАЮЩИЕ ОТ «ДУРНОГО ГЛАЗА»

Слово «назар» от арабского корня «нзр» (نزر) по-турецки означает «взгляд». Это слово в значении «взгляд», «комплимент» мы встречаем впервые в произведении Ашик Паши «Гарибнаме» (1330). В фольклоре часто встречающееся нам слово «назар» означает взгляд, но в то же время оно употребляется и в значении «дурной глаз». Поскольку считается, что «сглаз» может даже поломать вещи, практикуются определенные методы, чтобы отразить сглаз. Один из наиболее распространенных методов — надеть синюю

бусину или подобное украшение, известное как глазная бусина, и насыть молитвенные амулеты. Другой метод — рисование углем черные линии под глазами и лбом. Считается, что таким образом можно рассеять плохую энергию, исходящую от сглаза.

В нашем фольклоре и народном творчестве обряды, противодействия совершаемые против сглаза также занимают важное место. Эти методы и ритуалы в основном выполняются двумя способами. Первое — это ритуалы и методы, применяемые против сглаза. Второе — это ритуалы и методы, применяемые для избавления от дурного глаза, снятия неготивной энергии и сглаза.

В статье путем изучения антологий, книг и статей, а также анализа информации собранные от рассказчиков приводятся ритуалы и методы, выполняемые в разных регионах Azerbaijan и Анатолии с целью спасения и защиты от этой ситуации человека, которого сглазили.

Ключевые слова: Azerbaijan, Анатолия, ритуал, народная творчество, сглаз.

Giriş. İslam ölkələrinin çoxunda olduğu kimi Anadolu və Azərbaycanda da nəzər inancı çox geniş yayılmışdır. Ərəbcə “nəzər” (نظر) kökündən gələn “nəzər” sözü türkçədə “baxmaq”, “baxış” mənasındadır. Bu sözə “baxış”, “iltifat” anlamında tarixdə ilk dəfə Aşıq Paşanın “Gərib-namə” (1330) əsərində rast gəlirik. Xalq ədəbiyyatında tez-tez qarşılaşdığımız “nəzər” sözü “baxmaq” anlamına gəlirdiyi kimi, eyni zamanda Azərbaycan və Anadoluda xalq arasında “kəm göz”, “bəd nəzər”, “göz”, “göz dəyməsi”, “pis göz”, “gözə gəlmə”, “pis niyyətli baxış” kimi sözlərlə də ifadə edilir. Kəm gözün yandırıcı bir baxış kimi əşyaları belə çatladabiləcəyinə inanıldığı kimi, kəm gözlərdən, bəd nəzərlərdən qorunmaq üçün müəyyən üsullar tətbiq edilir. Ən geniş yayılmış üsullardan biri nəzər muncuğu kimi bilinən mavi muncuq, dağdağan ağacının budaqlarından hazırlanmış ziynət əşyaları taxmaq, üzərində dua gəzdirməkdir. Eyni zamanda evin divarlarına nəzər muncuğu, üzərlikdən düzəldilmiş bəzəkli ev nəzərlikləri, dualar yazılmış tablolar da asılır. Həyət divarına, evin giriş qapısının üst qisminə buynuzlu qoç başı, at nalı kimi nəzəri geri çevirdiyinə inanılan əşyalar da asılır. Bir başqa üsul isə, göz altına və ya alına kömürlə qara çəkilməsi, üzərlik, duz, xəmir yandırmaqdır. Beləcə bu üsul və ritualları icra etməklə pis baxışdan yayılan bəd nəzəri, ağır enerjini yox edəcəyinə inanılır.

Xalq arasında xüsusilə dağlıq bölgələrdə yaşayan insanların gözlərindən yayılan enerjinin pis nəzərə çevrildiyinə inanılır. Həmçinin çox həsədçi və qısqanc insanlarda da özündə olmayan bir şeyin başqasında olmasına görə hissetdiyi narahatçılıq pis enerji şəklində qarşı tərəfə yansıyır. Bu tip şəxslərlə qarşılaşıldığında insanın işləri yolunda getməz. Bunun üçün xeyirli bir iş üçün gəldiyində ilk olaraq o cür gözü nəzərli insanlarla qarşılaşılmasına diqqət edilir. Hətta istəmədən qarşılaşıldığında ona hiss etdirmədən yanını qaşımaq lazımdır. Xüsusilə rəngli (göy, mavi) gözlü olanların nəzərinin iti olduğuna inanılır. Ümumən nəzərin sadəcə insanları deyil, canlı cansız bütün varlıqlara, əşyalara təsir etdiyini, hətta ölümə, xəstəliyə, qırılıb tökülməyə belə aparıb çıxardığı bilinir. Nəzərə qarşı xüsusilə analar uşaqlara daha çox diqqət etməyə çalışır. Qırxlı uşaq-

lara, oğlan uşaqlarına daha çox nəzər dəydiyinə inanılır. Xüsusilə uşağı olma-yanların ağır enerjisindən, nəzərindən qorumaq üçün o insanlardan uzaq tutmağa, üzərlərində göz muncuğu, dua, nəzərlik gəzdirməyə diqqət edilir. Hətta bəzən uşaqlar kirli və pis, yırtıq-mırtıq geydirilərək dolaşdırılır ki, kəm gözlərin nəzərinə uğramamış olsun. Tez-tez üzərlik yandırmaq, başına duz dolandıraraq yandırmaq, dualar oxuyub üfləmək kimi üsullarla da uşaq nəzərdən qorunmağa çalışılır.

Nəzər dəymiş və ya nəzərə uğramış insanlardakı əlamətlər xalq arasında təsbit edilmişdi. Xüsusilə uşaqlarda bu formada özünü göstərir; uşaq tez-tez əsnəyir, dayanmadan ağlayır, istiliyi qalxar, narahatçılıq verir, əməlli başlı yatmır, göyərir, qışqırır, rəngi saralıb solur, birdən-birə xəstələnir, zəyifləyir, qusur, tez-tez gərnəşir, kirpikləri topağ olur, gözləri sulanır, gözləri çirk eləyir, ishal olur, gözləri aralı yatır, sancılanır vb. (Örnək, 2015: 213-215). Bəd nəzərə məruz qalmış insanlarda yaranan sıxıntılar; addımlarda ağırlaşma, təqətsizlik, qrip olmadığı halda qrip əlamətləri göstərmə, idrakda pozuqluq, diqqət əksikliyi, səbirsizlik, halsızlıq, ruhsal bitkinlik, tez-tez iç çəkmə, göz qapaqlarında ağırlaşma, zəyif metabolizma, döyüntü, bədən temperaturunda artışı, sperm sayında düşüklük, süd verən qadınların südünün kəsilməsi, üzə və bədəndə yaranan səbəbsiz yaralar, bədəndə əmələ gələn yumrular, ailə münasibətlərinin pozulması, işsizlik, tərslik vb. görülür (Mansur, 2021: 144-145). Eyni zamanda böyüklərdə görülən şiddətli baş ağrısı, rənginin saralıb solması, keçmək bilməyən, müalicəyə cavab verməyən səbəbsiz xəstəliklər, işlərin yolunda getməməsi, üzərində, çiyinlərdə ağırlıq hiss edilməsi, halsızlıq, enerjinin olmaması, işlərin çətinliklə yerinə yetirilməsi vb. şəklində görülən sıxıntılar nəzərin əlamətləri olaraq bilinir. Göz və nəzər sadəcə başqalarından gəlməz. Kişi öz-özünü də nəzərləmiş olur. Özüylə bağlı elədiyi bir şeyə və ya sahib olduqlarına heyran edincə, heyranlıqla dilə gətirincə, ayna qarşısında çox vaxt keçirincə özünə nəzər etmiş ol bilər. Evə və ailəyə gələn nəzər isə, evdə, ailədə keçimsizliyin olması, evdə daima bir şeylərin pozulması, stəkan, boşqab kimi əşyaların əldən düşərək çilik-çilik olması, evdə, həyətdə yaşayan calıların (toyuq, pişik, it vb.) ölməsi kimi hallar evdə, ailədə olan nəzərin əlamətləridir. Nənəm hər zaman deyirdi ki: “Malına bir zərər gəldisə heyifsilənmə, əsas olan cana gəlməsin. Cana gələcəyinə mala gəlsin”. Həmçinin qeyd edirdi ki, bir nəzər varsa, o evə, ailəyə bəla gələcəksə, əvvəl o evdə heyvan varsa onlara gəlir, əşyalara gəlir, onlara gəlməzsə, insanın özünə gəlir. Bunun üçün də keçmişdə nənələrimiz, babalarımız evdə bir şeylər qırılıb dağılanda, heyvanlar xəstəlikdən, ya da səbəbsiz öləndə, kədərlənmək yerinə şükür edər, övladlarına və öz canlarına xəta-bəla, qəza gəlmədiyi üçün dua edirdilər. Bəzən də belə hadisələrin qarşısını almaq üçün sədəqə, nəzir verilirdi. Kasıblara yardım edilər, ehşanlar verilərdi.

Nəzərə qarşı icra edilən ritual və üsullar. Nəzərə qarşı qorunmaq üçün öncəliklə nəzərə məruz qalmadan, nəzər dəymədən öncə icra edilən ritual və üsullar vardır. Bu rituallar və üsullar böyüklər üçün edildiyi kimi uşaqlar, hətta sahib olduğumuz dəyərli şeylər üçün də gerçəkləşdirilir. Öncəliklə ən çox analarımız,

böyüklərimizin uşaqlar üzərində daha həssas davrandığını, onları nəzərə qarşı qorumaq üçün dədə-babalardan öyrənilən bildiklərini günümüzdə qədər ötürərək yaşatmağa davam etmişlər. Günümüzdə uşaqları qorumaq üçün yerinə yetirilən üsullar bunlardır: uşağın çiyinə, görünən yerinə, paltarının içinə nəzərə qarşı yazılmış dua, mavi muncuq taxılır. Eyni zamanda uşağın otağına, yatağına, yastığının altına Qurani-Kərim, iynə, sancaq, qayçı, bıçaq, dəmir parçası, soğan, sarımsaq qabığı, kəklikotu, iydə budağı, tısbağa sümüyü, dəniz qabıqlarından düzəldilmiş muncuq, süpürgə, çörək, çörək otu tikilir, asılır, qoyulur. Bəzi bölgələrə (Adana, Adıyaman, Biləcik, Çanaqqala, Kırşəhir, Malatya, Rizə, Sakarya, Samsun, Sivas, Tokat) görə qulağın arxasına qara bir şey sürülür, bəzi bölgələrə (Edirne, Gümüşxanə, Kastamonu, Tokat) görə isə alnın ortasına qara bir şey çəkilir (Örnek, 2015: 215-216). Eynisi Naxçıvan və Ordubad bölgələrində görülür. Belə ki, qara kömür və ya yandırılmış pambığın qarası nəzərə qarşı uşağın alnına çəkilir (S2). Ankara, Afyonqarahisar, Aydın, Biləcik, Burdur, Çanaqqala, Çorum, Dənizli, Elazığ, Qaziantəp, İsparta, İçəl, Konya, Maraş, Muş, Niğdə, Rizə, Sinop, Sivas, Tokat, Trabzon, Urfa, Uşaq, Van, Yozqat, Zonquldaq vb. bölgələrdə nəzər dəymiş uşağa dua oxudulur. Afyon, Ağrı, Amasya, Elazığ, Eskişəhir, Qaziantəp, İsparta, İçəl, Kaysəri, Konya, Malatya, Nevşəhir, Rizə, Sakarya, Sivas, Tokat, Trabzon, Tuncəli, Urfa, Uşaq, Van, Yozqat, Zonquldaq kimi yerlərdə isə, uşaq nəzəri dəyəcəyinə inanılan kimsələrə göstərilməz, onlardan uzaq tutulur. Biləcik, Bolu, Bursa, Çorum, İstanbul, Tokatda üzünə mavi örtü örtülür. Afyonqarahisar, Balıkesir, Bolu, Kocaəli, Kütahya, Malatya, Niğdə, Sivas, Tokat, Trabzon, Uşaq, Yozqatda nəzərin qarşısını almaq üçün tüstü çıxarılır (Örnek, 2015: 216). Anadolunun fərqli bölgələrində icra edilən bu üsulların çoxu Azərbaycanın bir çox yerlərində də eyni və ya bənzər şəkildə həyata keçirilir. “Göz muncuğu” deyilən nəzər muncuğu, dağdağandan düzəldilmiş ziynət əşyaları vb. Uşağın paltarına, biləyinə taxılmaqla nəzərdən qorunacağına inanılır. Eyni zamanda kəm gözlü insanlardan qaçmaq, onunla qarşılaşılmasına diqqət edildiyi də görülür (S4; S5).

Nəzərə qarşı qorumaq üçün daha çox uşağın üzərinə göz muncuğu, nəzər duası taxıldığını da bilirik. Bunun yanında çox dəyişik əşyalar da istifadə edildiyi söyləyicilərdən toplanan məlumatlardan əldə olunmuşdur: “Sarmaşiq kökü, ilan bel sümüyü, çörək otu, yeddi deşikli muncuq uşağın üzərinə taxılır. Həmçinin çörək otu, şap və itin pisliyi uşağın çiyinə tikilir.” (Örnek, 2015: 217). Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayon və kəndlərində nəzərdən qorumaq üçün, eyni zamanda nəzərə gəldiyinə inanılan uşağın boynuna dağdağandan boyunbağı, biləyinə dağdağandan düzəldilən bilərzik taxılır. Nəzər olduğu zaman dağdağan çatdıyar və beləliklə də nəzərin çıxdığına inanılır (S1; S3).

Uşqların əzizlərinin, doğmalarının sevgi və heyranlıq baxışlarından, çox əzizlənmələrindən yaranabiləcək bəd nəzərin qarşısının alınması üçün çox vaxt onları gözəl sözlər yerinə “eybəcər”, “çirkin”, “meymun” kimi sözlərlə əzizləyib

sevirilər. Həmçinin “tfu-tfu” edilərək “maşallah” deyilməsi də nəzərin qarşısının alınması üçündür (Boratav, 2018: 127).

Adana bölgəsində uşağı nəzərdən, kəm gözdən qorumaq üçün urasacı qadın çöküşdür, üç dəfə başını ovalar və bunları təkrarlar:

Görən gözlər çatlasın
Söyləyən dillər patlasın
Ulu ağac dibində bulduysan
Köklü daş dibində bulduysan
Əl bənim əlim deyil
Bəndən daha yüksək urasacıların əli,
Fadimə anamızın, huri qızlarının,
Evliaların əli (Örnek, 2015: 218)

Kocaəlidə nəzərə qarşı uşağı qorumaq üçün isə, belə bir ritual icra edilir: “Uşaq üçün tüstü hazırlanır. Ocaqdakı köz odun üzərinə biraz duz, biraz üzərlik otundan atılır. Ocaqdan çıxan duman üzərində gəzdirilən uşağa ‘atmış yetmiş, çıxmış getmiş’ deyilir” (Örnek, 2015: 217). Bu ritualın bənzərinə Naxçıvanda, Ordubad rayon və kəndlərində rast gəlmək mümkündür. Nəzər dəyməsin deyər pis gözdən qorunmaq üçün ocağın üzərinə duz və ya üzərlik atıb yandırırırlar. Atmadan əvvəl üç dəfə həm uşağın, həm də evdəkilərin başına dolandırır və sonra oda atıb yandırılır. Bunu edərkən də aşağıdakı sözlər söylənilir:

Üzərliksən, havasan,
Min bir dərdə davasan.
Çıxtım uca bir dağa
Çox yalvardım Allaha.
- Dedi, nədir, biçarə?
- Dedim, biçarəyə bir çarə.
- Dedi, məməli üzərlik,
Dibi kölgəli üzərlik,
Dər, sal oda çatlasın,
Yaman gözlər pırtlasın.
Bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi,
Qada bəla bizdən getdi.
Üzərliyim çırtladı,
Yaman gözlər pırtladı.
Başı börklü üzərlik,
Köməcli, köklü üzərlik.
Səni salıram bu oda,

Göstər hökmün üzərlik (Azərbaycan Folkloru Antologiyası, 2009: 88)

Xalq ədəbiyyatında tez-tez qarşılaşdığımız nəzər dəyməsindən qorunmaq üçün icra edilən rituallar içində üzərliklə bağlı olanlar xüsusilə diqqət çəkir. Tibbdə və xalq həkimliyində də bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən

üzərlik, mifalogiyada və inanclarda üzərliyə olan inam onun bəd nəzərdən qorunması ilə bağlıdır. Bunun üçün də üzərliyə hər evdə rastlamaq mümkündür. Pis gücləri qovmaq və nəzərdən qorunmaq üçün onun gücündən mədət umulur. Yaşam alanından uzaq olan, xoruz səsi eşidilməyən yerlərdən üzərlik yığıldıqda təsirinin daha çox olacağına inanılır. Bitkinin yuvarlaq toxumlarını qoparıb biraz sarımsaq qabığı və duzla birlikdə isinmiş dəmir parçası üzərinə ataraq yandırılır. Xalq arasında geniş yayılmış inanca görə, üzərliyin tüstüsü və eyni zamanda duzun çirtildayaraq yanması nəzərin çıxmasına işarədir. Əslində üzərlik yanınca ondan çıxan qoxu baş ağrısına yaxşı gəlir, kötü enerjini təmizlədiyi üçün isə, insanın əhval-ruhiyyəsini qaldırır.

Duzla nəzərə qarşı qoruma ritualı Malatyada biraz fərqlidir: “Dini bütün bir qadın, əlinə bir miqdar duz alır, dualar oxuyur, duzu uşağın başında, vücudunda gəzdirir. Bu üsul bir neçə dəfə təkrarlanır. Qadın əlindəki duzun bir azını barmağını isladaraq uşağın alnına sürür, geri qalanını da bir stəkandakı suda qarışdırdıqdan sonra, qapının sağına və soluna səpir.” (Örnek, 2015: 217).

Aydında nəzər dəyməsin deyə uşaq üçün çox fərqli nəzərdən qorunma ritualı icra edilir: Ocaqda yanan közdən bir parça götürüb içi su dolu mis boşqabın içinə qoyulur. Boşqabda yirmi beş qəpik, bir dilim çörək və iynə də olur. Üç yol ortasına tökülür bu su. Ocaqdan alınan köz mis tasdakı suya atılmadan belə deyilir:

Dağda qeyiğim otlar

Yavrusunu saxlar

Görən gözlər patlasın

Söyləyən dillər çatlasın (Örnek, 2015: 217).

Nəzər dəymiş şəxsə edilən ritual və üsullar. Nəzər dəymədən öncə nəzərdən qorunmaq üçün yerinə yetirilən ritual və üsulların yanında, nəzər dəydikdən sonra bu nəzəri, kəm gözü, pis enerjini yox etmək üçün həm Azərbaycan, həm də Anadolunun müxtəlif yerlərində, rayon və kəndlərində də müəyyən ritual və üsullara rast gəlirik. Bunlardan qurğuşun tökdürmək, tüstüyəvermə, mollaya oxutmaq, nəzər duası yazdırmaq, nəzəri dəyənin geyimindən bir hissə qoparıb yandıraraq nəzər dəymiş kimsəyə qoxlatmaq, üzərlik otunu yandıraraq tüstülətmək, ziyarətgahlara, türbəyə, ocağa aparmaq, duz çirtildatmaq, duz çevirmək, şam əridib tökmək, paltarını dəyişmək, sacı ayağından keçirmək vb. üsulları göstərmək olar. Nəzər üçün yerinə yetirilən müxtəlif rituallar sayəsində nəzər dəymiş kimsənin üzərindən nəzərin qalxdığına inanılır. İlk öncə bunu qeyd edək ki, hər iki bölgə xalqı göy, mavi gözlülərin nəzərinin çox dəyəcəsinə inanır. Çanaqqalada göy gözlü birinin nəzəri dəymiş uşaq üçün belə bir ritual icra edilir: “Nəzəri dəyənin qapısından yonqar qoparılır, yandırılır, tüsdüsü uşağın üstünə verilir.” (Örnek, 2015: 217).

Anadoluda nəzəri dəymiş uşağın üzərindən nəzəri götürmək üçün üzərlik ritualı icra edilir və üzərlik yandırılarkən aşağıdakı sözlər tez-tez söylənir:

Üzərliksin havasın

Hər dərtlərə dəvasın

Ağ göz, qara göz,
Mavi göz, yaşıl göz,
Sarı göz, ala göz
Hansı nəzər etmişsə
Onların nəzərini poz.
Ya da onun yerinə:
“Elemtere fiş,
Kem gözlere şiş.
Üzerlik çatlasın,
Nazar eden patlasın” deyilir (Örnek, 2016: 232).

Naxçıvanın Şərur rayonunda nəzər dəymiş uşaq üçün xəmiri, üzərliyi, hər bucaqdan alınmış torpağı təndirə atıb sonra uşağın bədənində sürürdülər. Təndirə atılanlar partdadıqca nəzər çıxır və uşaq sağalır. Üzerlik ritualı icra edildiyi zaman üzerliklə bağlı söylənen sözlər də bölgələrə görə fərqlilik göstərir:

Havdı havdı üzərriy,
Çaxmaq aldı üzərriy.
Dedim nədi, Qəmbər ağa,
Dedi, nədi ey bekara.
Dişi seyrehdən,
Göy gözdən,
Qanqal ilə,
Sal bu ocağa.
(Şərur Folklor Örnəkləri, 2018: 288)

Üzərriy dənər dənər,
Yandırısın hərzi çənər.
Yad ola, qahım ola.
Bəd nəzər bırdə yana.
Höhlü höhlü üzərriy,
Dibi köklü üzərriy
Üzərriyim çırtasın
Yaman gözdr pırtasın.
Qanqa qavış, qada savış (ŞFÖ, 2018: 289).

Amasyada nəzər dəymiş uşaq üçün bu ritual icra edilir: “Qurğuşun tökülür. Bir xəlbir hazırlanır. İçinə dörd dənə qaşiq, bir dilim çörək, bir tas içində su qoyulur. Bu formada xəlbir hazırlanmış olur. Qurğuşun ayrı bir yerdə, bir tavada əridilir. Uşaq oturur, üzərinə bir örtü örtülür. Xəlbir uşağın başı üzərində tutulur. Tavada əridilən qurğuşun tasın içindəki suya tökülür. Bu üç dəfə təkrarlanır. Daha sonra qurğuşun tökən şəxs xəlbirdəki qaşıqları uşağın başından üç dəfə atır. Qasıqların dördü də yerə qapalı olaraq düşərlərsə, deyilir ki, uşaq ölür. Açıq düşərsə qaşıqlar, nəzərdən qurtulmuş olur. Bunları edərkən üç dəfə İxlas surəsi,

bir dəfə də Fatiha surəsi oxunur. Xəlbirdəki çörək itə atılır. Tasdakı su da ocağa sərpilib tas olduğu yerdə tərs çevrilir” (Örnek, 2015: 219-220). Bənzəri Ordubad rayonunda və ona bağlı kəndlərdə də yerinə yetirilir (S5). Şərurda isə, nəzər dəymiş uşağın üzərindən nəzəri götürmək üçün çox maraqlı bir ritual gerçəkləşdirilir: Xəmirdən yumuru-yumuru qırx ədəd göz formasında kündələr düzəldib təndirə atırlar. Bu zaman belə deyilir: “Kim buna nəfəs salmış, göz vurmuşsa, gözü partdasın”. Sonra nəzəri dəydiyi düşünülen insanın parça kimi hər hansı bir şeyini gətirib təndirdə yandırır. Eyni zamanda nəzəri dəymiş insanın ayaqqabısı da murdarlanaraq yerinə qoyulur. Bu cür etməklə nəzərin geri götürüləcəyinə inanılır (Şərur Folkloru Örnəkləri, 2018: 288-289). Afyonqarahisarda isə, qəhvə, duz, şəkər və üzərlik birlikdə qurğuşun bir çömçə içində yandırılır, dumanı kəm gözə, nəzər dəymiş uşağa tərəf üflənir (Örnek, 2015: 220).

Qaziantəpdə göz dəymənin nəticəsində xəstələnən, zəyifləyən kimsə üçün öncə dua oxunub üflənir. Sonra isə üzərliyin toxumları oda atılıb tüstüsü nəzər dəymişə verilir. Bu zaman aşağıdakı ovsun-təkərləmə oxunur:

Üzərliksən, havasan,
Yetmiş iki dərdə davasan,
Gəlmiş, gələcək olan bəlanı sovasan (Boratav, 2018: 128).

Konyada qatran və ya zeytin yağına mavi bez batırılır, üzərlik və soğan qabığı ilə alışdırılır və belə deyilir:

Üzərlik üzbinərlik
Getsin nəzərlik, gəlsin sağlıq.
Üzərliksin hevasın
Hər dərtlərə dəvasın
Qara daşdan ala gözdən alasm.
Enneşəlin, menneşəlin
Yerüzündə qaynaşanın
Bağdatdakı bitli Ayşənin
Gözləri patlasın (Örnek, 2015: 220).

Yenə Konya bölgəsində nəzər dəymiş uşağa tüstü verdikdən sonra belə deyilir:

Gettsin nəzərlik
Gəlsin gözəllik
Nəzəri dəyən patlasın
Göbəyindən çatlasın (Örnek, 2015: 220).

Böyükər və uşaqlar üçün icra edilən üzərlik ritualı zamanı, təsirli gücü olduğuna inanılan sözlər bölgələrə görə fərqlilik göstərir. Xüsusilə Naxçıvanın Şərur bölgəsində üzərlik yandırılarkən bir-birinə bənzəsə də fərqli sözlər istifadə olunur:

Üzərriysən havasan,
Nahan dərdə dəvasan.

Hansı bir evdə olsan,
Neçə qada savarsan.
Atın göydü, üzərriy.
Donun göydü, üzərriy.
Müşgül işim düşübdü,
Hal günündü, üzərriy.
Üzərriylər çırtasın,
Yaman gözlər pırtasın.

Üzərriy dənə dənə,
Çəkilsin pərdə dənə.
Yad ola, qohum ola,
Gözdəri burda yana.

Üzərriysən havasan,
Qada bala savasan,
Hər dərddərə davasan.
Çıxdım Turun dağına,
Baxtım cənnət bağına.
Çağırdım, yəni sən çey,
Get gör bəd nəzər, bəd nəfəs,
Atım közə, çıxsın gözə

(Şərur Folkloru Örnəkləri, 2018: 286).

Aman, hoydu üzərriy,
Tüstün göydü üzərriy.
Bəd nəzəri, bəd nəfsi,
Amandı, qov üzərriy.

Üzərriylər hazardı,
Hazar dərdə dəvadı.
Hansı evdə olsa,
Qada bəla savandı.
Üzərriylər çırtasın,
Yaman gözlər pırtasın

(Şərur Folkloru Örnəkləri, 2018: 287).

Anadolunun Kastamonu bölgəsində isə, nəzəri dəydiyinə inanılan kimsələr üçün fərqli bir tüstüyəvermə ritualı icra edilir. Belə ki, nəzər dəymiş insanların adları bir kağıza yazılır. Daha sonra zeytun yağına batırılıb tüsdülədilir (Örnək, 2015: 221).

Şəhurda nəzərə gəlmiş kişi yerə yatırılır. Pambıq götürülüb ayaqdan başa qədər düzülür. Sonra “mən bunun qorxuluğunu alıram” deyib pambıq yandırılır. Pambıq yanıb kül olanda adamın qorxuluğunun, nəzərinin getmiş olduğuna inanılır (Şəhur Folklor Örnəkləri, 2018: 288).

Adıyamanda nəzər dəymiş uşağın nəzərini götürmək üçün fərqli bir ritual icra edilir: Uşağa nəzəri dəyən adamın ayağını basdığı yerə öncə çiş edilir. Daha sonra bu adamın ayaq basdığı yerdən torpaq alınır, üzərinə su qoyulur, bu su uşağa səpilir. Ərzurumda isə nəzər dəymiş uşağa yeddi qonşuya oxutulmuş su və ya şəkər verilir (Örnek, 2015: 221)

Azərbaycanda xalq həkimliyi dediyimiz türkəçarələrdə bəd nəzərə görə əmələ gələn yaranı sağaltmaq üçün həyətdə saxlanılan toyuğun pədənəsi xına və kərə yağı ilə qarışdırılıb yaranın üzərinə qoyulur və yara sağalanda nəzərin də getmiş olduğuna inanılır (Nəbiyev, 2009: 321).

Nəticə. Nəzər əsasən gözlə (köz nəzəri), dillə (til nəzəri), güzgü ilə (közgülü nəzəri), barmaqla göstərilməklə (sug nəzəri) dəydirilmiş olur. Göz sözünün əski türkçədən “köz”dən gəldiyi bilinir. Eyni zamanda köz sözü köz halında yanan kömür parçası mənasına gəlməyinin səbəbi də gözün əslində köz qədər yandırıcı olduğuna görədir. Gözdən gələn bu pis, yıxıcı enerjini, bəd nəzəri yox etmək üçün tüşdü, üzərlik yandırılmasının yanında o enerjini geri qaytaracaq göz muncuğu kimi ilk baxışda diqqət çəkən ziynət əşyaları, nəzər duaları taxılaraq tədbir görülməyə çalışılır. İşarət barmağı ilə göstərildiyini anladığında isə ürək hizasında işarət və ortancıl barmaq qayçı şəklində salınıb qəlb üzərinə qoyulur və gələn enerjinin geri ötürüldüyünə inanılır. Dillə haqqında bir şeylər söyləyən adamın nəzərinə gəlməmək üçün dili xəfif çölə çıxarıb üç dəfə dişləmək lazımdır. Közgülü, yəni ayna nəzərinə gəlməmək üçün tez-tez aynaya baxılmamalı, yataq otağında ayna olmamasına diqqət edilməlidir. Eyni zamanada ta qədim çağlardan günümüzdə qədər gələn bir üsul isə, nəzər dəyməməsi üçün ilk öncə “tü tü” deyilərək xəfifdən tüpürüb “min bir kərə məşallah”, “Allah nəzərdən qorusun” vb. söylənməsidir.

Kökü çox qədim türk inanclarına, şaman adət-ənənələrinə söykənən nəzər, göz dəyməsi, nəzərlə bağlı inanclar, üsullar, rituallar hələ də günümüzdə istər Anadolunun, istərsə də, Azərbaycanın fərqli bölgələrində zənginliyi ilə diqqət çəkir. Məqalənin giriş qisminə nəzər kəliməsinin anlamları, kökü araşdırılarkən, nəzərin əlamətləri, nəzər dəymiş uşaq və böyüklərdə, canlı-cansız ətrafımızda olan əşya, cisim və heyvanlardakı, ailə və evdəki sıxıntıları təsbit edilmişdir. Həmçinin nəzər dəymədən öncə kəm gözdən qorunmaq və nəzər dəymişlər üçün yerinə yetirilən üsul və rituallar iki başlıq halında verilərək Azərbaycan və Anadolunun bölgələrinə görə qarşılıqlı şəkildə tədqiq edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2009). Naxçıvan Folkloru I, Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı.

Boratav, P.N. (2018). Türk Folkloruna Dair 100 Sual (İnanclar, adət və mərasimlər, oyunlar). Tərcümə edən Əliyeva S. Bakı: Elm və təhsil.

Örnek, S.V. (2015). Geleneksel Kültürümüzde Çocuk. Ankara: BilgeSu yayıncılık.

Örnek, S.V. (2016). Türk Halk Bilimi, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Şərrur Folklor Örnəkləri. (2018). Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı.

Mansur, A. (2021). Şaman Gözü. İstanbul: Destek Yayınları.

Nəbiyev, A. (2009). Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. Bakı: Çıraq.

SÖYLƏYİCİLƏR

S1. Əkbərova Sevinc Cavad qızı, 1971, Ordubad rayonu, Yuxarı Əylis kəndi, orta təhsilli, ev xanımı.

S2. Əsədova Xurşud İbrahim qızı, 1962, Naxçıvan şəhəri, ali təhsilli, ev xanımı.

S3. Hüseynova Gözəl Adıgözəl qızı, 1945, Ordubad rayonu, Yuxarı Əylis kəndi, orta təhsilli, ev xanımı.

S4. Məmmədova Təhminə İsmayıl qızı, 1954, Ordubad rayonu Y.Əylis kəndi, ali təhsilli, müəllimə.

S5. Nəcəfova Səltənət Yusif qızı, 1961, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Anabat kəndi, ali təhsilli, tibb bacısı.

